

SIERGIEJ KOWALOW

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Koncept wolności we współczesnej poezji białoruskiej: na podstawie projektu Radio Svaboda *Вярш на свабоды* (*Wiersz dla Svabody*)

1. Tradycja literacka

W poezji białoruskiej tematy wolności¹, wyzwolenia narodowego i społecznego zajmowały centralne miejsce od czasów formowania się nowej literatury białoruskiej pod koniec XIX i na początku XX wieku. Żeby się o tym przekonać, wystarczy otworzyć pierwszy tom obszernej *Antologii poezji białoruskiej* (Mał'dzis, red. 1993) i przeczytać utwory Franciszka Bahuszewicza, Ałaizy Paszkiewicz (Ciotki), Janki Kupały, Jakuba Kołasa, Alesia Haruna i innych klasyków literatury tegoż narodu. Wertując kolejne dwa tomy rzeczonoj antologii, szybko zauważymy również zupełną nieobecność tematu wolności w poezji powstającej w okresie radzieckim, obejmującym okres od lat 20. do 80. XX wieku (Mał'dzis, red. 1993). Według ideologii bolszewickiej Rewolucja Październikowa 1917 roku przyniosła Białorusinom całkowite wyzwolenie narodowe i społeczne, wobec czego temat wolności stał się nieaktualny (za wyjątkiem literatury zachodnio-białoruskiej do roku 1939). Jak słusznie zauważa białoruska literaturoznawczyni Hanna Kislicyna: „[...] літаратура сацыялістычнага рэалізму, закліканая

1 Trzeba tutaj wyjaśnić, że w języku białoruskim używa się słów „swaboda” i „wola” jako synonimów. Pierwsza białoruska gazeta nazywała się „Swaboda” (Sankt Petersburg, 1902 r., redaktor Waclau Iwanouski; wznowiona w 1990 r. w Mińsku, redaktor Siarhiej Dubawiec), a 25 marca Białorusini świętują Dzień Wolności (*Dzień Woli*) w rocznicę powstania Białoruskiej Republiki Narodowej w 1918 r.

адлюстроўваць перамогі сацыялістычнага ладу, не магла ды і не хацела падымаць пытанні неўладкаванасці, абсурднасці свету, асуджанасці чалавечага існавання, выбару і свабоды – гэта супярэчыла ўсёй яе логіцы”² (Kislicyna 2015: 317). Kiedy poeta w jakimś swoim utworze wbrew ideologicznym wytycznym partii podejmował temat wolności (politycznej, państwowej czy narodowej), utwór ten nie miał szans na wydanie w oficjalnym obiegu i mógł krążyć jedynie w odpisach, ostatecznie ściągając na autora nieszczęście, jak na przykład napisany w 1928 roku wiersz Alesia Dudara *Пасеклі край наш напалам...* (*Rozplatali nasz kraj na pół...*) (zob. Savik, red. 2008: 528–529).

Następcy Dudara, którzy odważali się w swoich utworach poruszać temat wolności i kolonialnej okupacji Białorusi przez Rosję, natychmiast wysłali swoje dysydenckie teksty na Zachód, jak Ałeh Bembel (Znicz) (zob. Kavalëŭ 2023: 75–90), albo maskowali ważne współczesne treści pod płaszczykiem przeszłości, jak to czynił Anatol Sys w poetyckich monologach znanych postaci białoruskiej historii (zob. Kavalëŭ 2020: 515–529). Kiedy na wieczorach poetyckich i pierwszych wieczach drugiej połowy lat 80. XX wieku Sys recytował w imieniu XVII-wiecznego prawosławnego mnicha końcowe wersy swojego wiersza *Маналог Апанаса Філіповіча* (*Monolog Atanazego Filipowicza*), słuchacze doskonale rozumieli, że autor tak naprawdę przemawia we własnym imieniu:

[...]

У гэтай краіне не маю я дому,
вось воблака – сяду і ў свет палячу
над гэтай гаморай, над гэтым садомам,
ні грошай, ні славы – я волі хачу,

бо ў гэтай краіне не маю я волі...³

(Sys 1989: 100).

2 „[...] literatura socrealistyczna, powołana do opisywania zwycięstw ustroju socjalistycznego, nie mogła ani nie chciała podejmować kwestii nieuporządkowania, absurdałności świata, fatalizmu ludzkiego istnienia, wyboru i wolności – wszystko to przeczyło jej logice”. Wszystkie tłumaczenia tekstów białoruskich zawarte w artykule są mojego autorstwa – S.K.

3 „W tym kraju nie mam domu,
O, chmury – usiądę i polecę w świat
nad tą gomorą, nad tą sodomą
Nie chcę ani pieniędzy, ani sławy – chcę wolności,
Bo w tym kraju nie mam wolności...”

Tematy wolności, niezależności politycznej i społecznej pojawiają się w publikacjach białoruskiej poezji na przełomie lat 80. i 90. w skutek *pieriestrojki* i procesu odrodzenia narodowego na Białorusi, jako rezultat – choćby tylko względnej – wolności słowa. Najbardziej znany badacz współczesnej białoruskiej poezji Aleś Bielski w podręczniku dla nauczycieli *Współczesna literatura Białorusi* stwierdził, że lata 90. przyniosły wolność i uskrzydliły twórczość artystyczną (Bel'ski 2000: 25), a w akademickiej *Historii literatury białoruskiej XX wieku* powtórzył i doprecyzował swój wniosek:

Пачынаючы з другой паловы 80-х гадоў, назіраецца асабліва актыўнае светапогляднае абнаўленне нашага паэтычнага мастацтва. Пад уплывам дэмакратызацыі жыцця, галаснасці і іншых змен, выкліканых перабудовай грамадства, у паэзіі ўсталёўвалася новае, крытычнае і праўдзівае ў сваёй аснове, успрыманне рэчаіснасці, набылі пераасэнсаванне ці вострае гучанне многія тэмы. Паэзія абнаўлялася духам свабоды і адраджэння⁴ (Bel'ski 2003: 39).

Dostrzegając pozytywne zmiany w swobodzie twórczości artystycznej, Aleś Bielski nie wymienia jednak wolności wśród najważniejszych wątków poezji białoruskiej drugiej połowy lat 80. i początku 90. XX wieku (zalicza do nich przeszłość historyczną, motywy urbanistyczne, katastrofę czarnobylską, miłość i in.) (Bel'ski 2003: 39–87; Bel'ski 2014: 36–87). Nie robi tego też brytyjski badacz literatury białoruskiej Arnold MacMillin w monografii *Ruń. Młodzi białoruscy poeci początku XXI wieku*, wymieniając motywy takie jak: dziedzictwo historyczne, religia, język, inspiracje poetyckie, przyroda, wyobcowanie itp. (Macmillin 2016: 1–236). Niewątpliwie motyw ten pojawia się w wielu utworach o tematyce odnotowanej wyżej przez literaturoznawców, ale konceptualny temat wolności i jej rozumienia przez Białorusinów został szeroko podjęty po raz pierwszy dopiero dzięki unikalnemu projektowi *Верш на свабоду*⁵ (*Wiersz dla Swobody*), zrealizowanemu w 2001 roku przez Radio Svaboda.

- 4 „Poczynając od drugiej połowy lat osiemdziesiątych, widzimy szczególnie intensywną odnowę światopoglądową w naszej sztuce poetyckiej. Pod wpływem demokracji życia, *glasnosti* i innych przemian, wywołanych przez transformację społeczeństwa, w poezji ukształtował się nowy, krytyczny i zasadniczo prawdziwy odbiór rzeczywistości, a wiele tematów zostało poddanych reinterpretacji albo zaczęło wybrzmiewać znacznie głośniejsze. Poezję odnawiał duch wolności i odrodzenia”.
- 5 Wieloznaczny tytuł projektu oznacza zarówno „wiersz dla Radia Svaboda”, jak i „wiersz o wolności”.

2. Historia projektu

Pomysł projektu wysunął dyrektor Radio Svaboda – białoruskiej redakcji Radia Wolna Europa – Aleksandr Łukaszuk, który zaproponował, żeby w ten sposób uczcić w programie radiowym rok 2001 – pierwszy rok nowego stulecia i tysiąclecia. Według jego koncepcji na antenie Radia Svaboda miano codziennie odczytywać „wiersz dla Svabody”, za każdym razem innego autora. Bezpośrednio realizacją projektu zajmowała się pracownica redakcji, dziennikarka i poetka Walancina Aksak. Redakcja opublikowała ogłoszenie na swojej stronie internetowej oraz na antenie, zachęcając słuchaczy, żeby przysyłali swoje wiersze, a także zwróciła się do wielu znanych białoruskich i zagranicznych poetów, zapraszając ich do udziału w projekcie. Do autorów obcojęzycznych prośbę o przesłanie wiersza kierował pracownik Radio Svaboda Jan Maksymiuk za pośrednictwem białoruskiego oddziału PEN-Clubu. Projekt cieszył się dużym zainteresowaniem, zarówno wśród poetów, jak i amatorów poezji. Do redakcji nadesłano ponad tysiąc tekstów, z których pracownicy wybrali 365 – po jednym na każdy dzień roku, od 1 stycznia do 31 grudnia. Wiersze były nagrywane przez autorów w studiach Radio Svaboda w Mińsku i w Pradze, a także przez telefon. Przekłady utworów zagranicznych autorów na język białoruski czytali ich tłumacze⁶.

W projekcie uczestniczyły zarówno znane postacie światowej poezji (Czesław Miłosz, Wisława Szymborska, Uldis Bērziņš, Andriej Wozniesiński, Serhij Żadan i inni), jak i najlepsi białoruscy poeci różnych pokoleń (Ryhor Baradulin, Anatol Wiarcinski, Ales Razanau, Uładzimir Niakliaeu, Aleh Minkin, Andrej Chadanowicz i inni), a także wielu nieznanych wcześniej autorów – zaangażowanych słuchaczy transmisji Radia Svaboda z białoruskiej stolicy i z prowincji.

Atmosferę wokół projektu oraz reakcję słuchaczy na wiersze, czytane na antenie, dobrze oddaje list do redakcji napisany przez Wasyla Chamczuka, byłego więźnia GUŁAG-u:

Учора, 4 лютага, пачуў у вашай перадачы радкі з маіх вершаў. Дзякуй вам за тое, што вы ёсьце. Раней я выпісваў беларускія газеты „ЛіМ”, „Наша слова”, „Народную газету”, пасля – „Народную волю”, „Свабоду”. Цяпер такой магчымасці ня маю, дзякуючы змаганьню за дабрабыт народу ўсім вядомага дзеяча⁷. Адно вакенца да свабоднага слова, да праўдзівай інфармацыі –

6 Szczegóły realizacji projektu *Wiersz dla Svabody* udostępniła autorowi artykułu Walancina Aksak.

7 Ma na myśli prezydenta Alaksandra Łukaszukę.

вашыя перадачы. Пакуль, канечне, працуе мой старэнькі прыймач „Расея-303”. Даслаў вам свае вершы, хоць ня ведаю іхнай вартасці⁸
(*Verš na svabodu. Aglâd daslanyh tvoraŭ* 2021).

Zwróćmy tutaj uwagę na wieloznaczne sformułowanie „wiersz dla Svabody”. Z jednej strony chodziło o to, że wiersz miał być transmitowany w programie Radia Svaboda i odpowiadać formatowi tej niezależnej stacji radiowej z długą tradycją, z drugiej – nawiązywać do tematu wolności (po białorusku: *svabody*) i tego, jak rozumie ją autor, jednak bez sztywnego narzucania tematu. W praktyce każdy z autorów swobodnie decydował, jaki wiersz zaprezentuje słuchaczom Radia Svaboda i w jakim stopniu tekst ten odzwierciedli jego pogląd na wolność w życiu jednostki, społeczeństwa białoruskiego i świata.

Tym niemniej już w trakcie realizacji projektu (w kwietniu 2021 roku) Walancina Aksak i zaproszony do mińskiego studia znany białoruski poeta Leanid Hałubowicz musieli doprecyzować zadanie dla autorów, uwzględniając dwa miesiące transmisji i setki nadesłanych wierszy:

Верш на свабо́ду, шаноўныя слухачы, не павінен ператварыцца ў танны палітычны лямант, альбо ў пустую лёзунгавую дэклімацыю. Гэта павінен быць лірычны водгук на сённяшні беларускі час і быць самім дыханьнем гэтага часу...

Гэта – перагук ці па-вайскаваму кажучы, пераклічка байцоў за адраджэньне Айчыны... Нас – многа. І гэта дадае аптымізму перад галоўным беларускім выбарам новага тысячагодзьдзя: новых свабодных вершаў ці працягу ўсё той жа бязвольнай прозы жыцьця⁹ (*Verš na svabodu. Aglâd daslanyh tvoraŭ* 2021).

8 „Wczoraj, 4 lutego, usłyszałem w waszym programie strofy mojej poezji. Dziękuję wam za to, że jesteście. Kiedyś prenumerowałem białoruskie gazety «LiM», «Nasza Slova» i «Narodnaja Hazeta», potem «Narodnaja Wola» i «Svaboda». Dziś takiej możliwości nie mam – skutkiem walki o dobrobyt społeczeństwa w wykonaniu wiadomego działacza?.. Jedyne okienko na wolne słowo, na prawdziwą informację – to wasze audycje. Oczywiście, dopóki mój stareńki radioodbiornik Rasieja-303 nadal działa. Wysłałem wam moje wiersze, choć nie wiem, ile są warte”.

9 „Wiersz dla Svabody, szanowni słuchacze, nie powinien zmieniać się w tani polityczny lament czy w puste deklamowanie haseł. Niech będzie raczej lirycznym echem białoruskiej współczesności, oddechem tej współczesności... Echem, zawołaniem czy wręcz hasłem, jak w wojsku, bojowników o odrodzenie Ojczyzny... Jest nas wielu. I to dodaje optymizmu przed najważniejszym białoruskim wyborem nowego tysiąclecia: między nowymi, wolnymi wierszami albo wciąż tą samą bezwolną prozą życia”.

Po zakończeniu projektu w serii „Biblioteka Svabody” opublikowano antologię *Wiersz dla Svabody* (Aksak, red. 2002), do której weszło wszystkie 365 wierszy, odczytanych na antenie (warto zauważyć, że właśnie ta antologia zapoczątkowała publikację wielotomowej serii *Biblioteka Svabody* w latach 2002–2023). Nieco później, w roku 2004, wyszła anglojęzyczna antologia *Poems on Liberty: Reflections for Belarus*, na którą złożyło się 100 wierszy z wersji białoruskojęzycznej, w wyborze i przekładzie Very Rich – znanej brytyjskiej tłumaczki i popularyzatorki literatury białoruskiej (Rich, przeł. 2004). I wreszcie w roku 2022, dwadzieścia lat po realizacji projektu *Wiersz dla Svabody*, w praskim studio Radio Svaboda opracowano wersję audio antologii, zawierającą 100 utworów, wybranych z wydania drukowanego (większość z nich czytają sami autorzy, niektóre – pracownicy białoruskiej redakcji Radio Svaboda) (*Verš na svabodu* 2022).

3. Projekt *Wiersz dla Svabody* jako zwierciadło społeczeństwa białoruskiego

Oczywiście, nie wszystkie z 365 wierszowanych tekstów odczytanych na antenie Radia Svaboda, które weszły potem do antologii *Wiersz dla Svabody*, zasługują na miano utworów poetyckich (tym bardziej dotyczy to każdego z tysiąca tekstów nadesłanych do redakcji). Utwory wybitne, napisane na wysokim poziomie artystycznym, mieszają się w antologii z miernymi albo i z grafomanią; szczególnie dużo tekstów miernych trafiło na antenę pod koniec roku (październik, listopad, grudzień), kiedy skończyły się już utwory „zawodowych” poetów i twórcy projektu poczęli korzystać z poetyckich wprawek, przysyłanych przez amatorów, zwykłych słuchaczy codziennych audycji Radio Svaboda. Nieprzypadkowo Vera Rich wybrała do swojej anglojęzycznej antologii tylko 100 wierszy spośród 365, a później tyle samo tekstów trafiło do wersji audio z roku 2022.

Masowy charakter projektu *Wiersz dla Svabody* oraz aktywny udział stałych słuchaczy Radia Svaboda pozwalają wyciągnąć wniosek, że projekt miał przede wszystkim znaczenie społeczno-polityczne, a nie literacko-artystyczne, i że odzwierciedlał zbiorową koncepcję wolności w społeczeństwie białoruskim u progu nowego stulecia i nowego tysiąclecia (a przynajmniej w świadomej, białoruskojęzycznej części społeczeństwa). W projekcie uczestniczyli zarówno autorzy starsi wiekiem, z bogatym doświadczeniem życiowym (obozы stalinowskie, druga wojna światowa, odwilż epoki Chruszczowa), jak i początkujący, którzy urodzili się w czasach *pierestrojki* albo już w niepodległej Białorusi (rozpiętość wieku autorów wynosiła od dziesięciu do dziewięćdziesięciu lat). Naturalnie, podejście do koncepcji wolności (lub raczej rozumienie zadania, jakie redakcja dała autorom) w 365 wierszach było bardzo zróżnicowane.

Wiersze zamieszczone w antologii, jeśli podzielić je na węższe bloki tematyczne, ukazują następujący zakres zagadnień: personifikacja Wolności (boska istota, ptak, dusza ludzka), tragiczna historia Białorusi, symbole narodowe białoruskiej państwowości (herb Pogoń, biało-czerwono-biała flaga), wyzwolenie od ideologii komunistycznej, kolonialna zależność Białorusi od Rosji, tyrania i jej konkretne uosobienie (Łukaszienka, Putin), uciskany naród białoruski, język białoruski w zrusyfikowanym społeczeństwie, wiara w Boga jako nadzieja na zbawienie duszy i ojczyzny, miłość jako wolność i ratunek przed samotnością, twórczość jako droga do wolności, prawo człowieka do indywidualnej wolności w społeczeństwie. Wyraźnie dominuje rozumienie wolności w znaczeniu politycznym: jako suwerenności państwa Białoruś, wolności społeczeństwa od tyranii, wyzwolenia od ideologii komunistycznej i imperialnej. Dość dużą część zbioru stanowią wiersze o tematyce religijnej, poetyckie modlitwy do Boga i refleksje teologiczno-metafizyczne. Bardzo rzadko trafiają się wiersze, w których autor podkreśla prawo człowieka do indywidualnej wolności, do odrębności i неповtarzalności każdej osoby w społeczeństwie (to pojedyncze teksty, głównie młodszych wiekiem twórców).

Chociaż po rozpadzie Związku Radzieckiego w 1991 roku Białoruś formalnie uzyskała niepodległość, zrusyfikowane i zsowietyzowane społeczeństwo białoruskie nie było gotowe do budowy prawdziwie niezależnego, demokratycznego państwa. To doprowadziło do wyboru w 1993 roku populistycznego prezydenta Alaksandra Łukaszienki, który obrał kurs na powrót do ideologii radzieckiej i na ścisłą integrację z Rosją. Zlikwidowano wszelkie instytucje państwowe i środki masowego przekazu, których misją było kontrolowanie władzy prezydenckiej; wszystkie kolejne wybory prezydenckie po 1993 roku zostały w mniejszym lub większym stopniu sfałszowane; narodowe symbole białoruskiej państwowości zastąpiono na powrót – po niewielkich poprawkach – tymi z epoki radzieckiej (herb, flaga, hymn). Język rosyjski otrzymał status języka oficjalnego na równi z białoruskim, co ostatecznie wypchnęło białoruski z aktywnego użytku w sferze publicznej do „rezerwatu kultury” (folklor, literatura, częściowo teatr). Opór opozycji i świadomej narodowo, demokratycznie nastawionej części społeczeństwa był surowo tłumiony.

Nic więc dziwnego, że w wierszach, napisanych pod koniec lat 90. i na początku XXI wieku dla jedynej niezależnej stacji radiowej dostępnej na Białorusi, dominują nastroje pesymistyczne lub wręcz odwrotnie – bojowe, a także, że sens wolności (czy raczej jej braku) większość autorów kojarzy z niezależnością państwa i wyzwoleniem ludu spod dyktatury politycznej, a nie z indywidualnym funkcjonowaniem jednostki w społeczeństwie czy z rozumieniem tej kwestii w wymiarze filozoficzno-metafizycznym.

Stan współczesnego białoruskiego społeczeństwa dowcipnie i ironicznie odzwierciedla związły wiersz filozofa i kulturologa Alesia Ancipienki:

* * *

На Дзень Волі мянты
Мянташаць дубцамі беларусаў.
Вось жа і Буда некалі
Ўдарыў палкай свайго вучня за тое, што
Той запытаўся ў яго: «А што азначае – быць прасьветленым?»¹⁰
(Aksak, red. 2002: 400)

Nic dziwnego, że w takiej sytuacji nawet w wierszach o treści religijnej pojawiają się motywy patriotyczne i społeczno-polityczne. Poetyckie modlitwy do Boga i do Matki Boskiej brzmią jak modlitwy za Białoruś, którą jedynie łaska Najwyższego może uwolnić spod jarzma tyranii. Na przykład w wierszu Jazepa Bialasaua *Малю Цябе, Магутны Божа* (*Modłę się do Ciebie, Wszechmocny Boże*):

* * *

Малю Цябе, Магутны Божа,
Бо як ня Ты, дык хто паможа,
Спашле ратунак на краіну?
Ратуй Айчыну, ратуй Айчыну.

Ратуй народ мой, Моцны Божа,
Ад раўнадушша, ад бязбожжа,
Каб прад тыранам ня гнуў сьпіну.
Ратуй Айчыну, ратуй Айчыну. [...] ¹¹
(Aksak, red. 2002: 339)

10 „W Dniu Wolności gliny
Łomocą Białorusinów pałkami,
Przecież i Budda niegdyś
Uderzył kijem swojego ucznia za to, że
Ten go zapytał: «A co to znaczy – być oświeconym?»”

11 „Modłę się do Ciebie, Wszechmocny Boże,
Bo kto, jeśli nie Ty, pomoże,
Kto uratuje ten kraj?
Ratuj Ojczyznę, ratuj Ojczyznę.

Oczywiście, w ogólnym kontekście społeczno-politycznym (i poetyckim) trafiają się również pojedyncze „wiersze dla Svabody”, poruszające egzystencjalne problemy jednostki, jak na przykład tekst początkującego muzyka i dziennikarza Andreja Takindanga *У цёмным пакоі з зачыненай форткай...* (*W ciemnym pokoju z zamkniętym lufcikiem...*), który być może inspirowany był wierszem Josifa Brodskiego *He выходи из комнаты, не совершай ошибку...* (*Nie wychodź z pokoju, nie popełniaj błędu...*):

* * *

У цёмным пакоі з зачыненай форткай
Я спажываю асобнае шчасьце.
У маіх акуларах – уласная цемра,
І ўласнае сонца мне вочы засьціць.
Там, за дзвярыма, – шлях да няволі
Агульнага кроку, агульнага сьпеву,
Тут, у пакоі, мне лёгка і проста,
Тут, у пакоі, – прыватнае неба¹².

(Aksak, red. 2002: 171).

Zauważmy, że cytowane w tym podrozdziale teksty poetyckie nie zostały napisane przez poetów „zawodowych”: są to teksty reprezentatywne z trzech bloków tematycznych (społeczno-publicystycznego, religijnego i indywidualno-egzystencjalnego) autorów, powiedzmy, „nieprofesjonalnych”, słuchaczy, którzy przesłali do redakcji Radio Svaboda poetyckie odpowiedzi na ogłoszony tam projekt *Wiersz dla Svabody*. Warto jeszcze raz podkreślić, że projekt ten ma przede wszystkim znaczenie społeczne i polityczne jako odzwierciedlenie wyobrażeń

Ratuj mój naród, Wszechmocny Boże,
Od obojętności, od bezbożnictwa,
Żeby nie zginał karku przed tyranem.
Ratuj Ojczyznę, ratuj Ojczyznę”.

- 12 „W ciemnym pokoju z zamkniętym lufcikiem,
Konsumuję osobiste szczęście.
W moich okularach mam własną ciemność,
I własne słońce oślepia mi oczy.
Tam, za drzwiami, jest droga do niewoli
Wspólnego kroku, wspólnego śpiewu,
Tutaj, w pokoju, jest mi lekko i łatwo,
Tutaj, w pokoju, jest moje prywatne niebo”.

o wolności w społeczeństwie białoruskim na przełomie XX i XXI wieku. W kolejnym podrozdziale projekt i antologię *Wiersz dla Svabody* poddane zostaną pod rozagę jako odzwierciedlenie rozwoju poezji białoruskiej w rzeczonym okresie, biorąc pod uwagę wartość estetyczną i artystyczną utworów prezentowanych w antologii.

4. Antologia *Wiersz dla Svabody* jako zwierciadło poezji białoruskiej

Rozpoczynając projekt *Wiersz dla Svabody*, pracownicy redakcji Radia Svaboda zwrócili się bezpośrednio do znanych białoruskich poetów z prośbą o wzięcie w nim udziału i odczytanie swoich wierszy w studio lub przez telefon. Wielu autorów dołączyło do tego przedsięwzięcia z własnej inicjatywy, kiedy usłyszeli wiersze kolegów na antenie albo dowiedzieli się o możliwości współpracy. W rezultacie projekt *Wiersz dla Svabody* wsparło wielu znanych białoruskich poetów różnych pokoleń: od dziewięćdziesięciolatków – patriarchów literatury narodowej (Maksim Łużanin, Siarhiej Grahouski, Janka Zaprudnik, Wiktar Szwed i inni) po dwudziestopięcio- i trzydziestopięciolatków, członków grupy „Bum-Bam-Lit” (Żmicier Wiszniou, Alhierd Bacharewicz, Wiktar Żybul, Wałżyna Mort i inni). Bardzo licznie reprezentowane było tzw. „pokolenie filologiczne” (Nił Hilewicz, Ryhor Baradulin, Hienadź Buraukin, Aleh Łojka i inni), „pokolenie komsomolskie” (Uładzimir Niaklajeu, Aleś Razanau, Raisa Barawikowa, Siarhiej Zakonnikau i inni) oraz pokolenie „tutejszych” (Adam Hlobus, Michaś Skobła, Sławamir Adamowicz, Juraś Paciupa i inni).

W rezultacie zbiór *Wiersz dla Svabody* można uznać za reprezentatywną antologię poezji białoruskiej przełomu XX i XXI wieku (z zastrzeżeniem, że powstała ona na z góry zadany temat). Każdy z autorów i każde z pokoleń realizowało ten temat na swój sposób, w innym tonie, w innej manierze poetyckiej. Ten unikatowy tom odzwierciedla różnorodne tendencje, osiągnięcia i trudności współczesnej białoruskiej poezji.

Oceniając jej stan i tendencje w okresie od drugiej połowy lat 80. XX wieku do pierwszej dekady XXI wieku, Aleś Bielski zauważył:

У межах грамадзянскай паэзіі на сучасным этапе выразна акрэсліўся палітычны фактар. Больш за тое, верш для часткі паэтаў зрабіўся сродкам ідэалагічнага змаганьня, адстойваньня ўласных поглядаў і перакананьня¹³ (Bel'ski 2014: 68–69).

13 „W ramach poezji obywatelskiej na obecnym etapie wyraźnie zaznaczył się czynnik polityczny. Co więcej, wiersz stał się dla części poetów środkiem rywalizacji ideologicznej, obrony ich poglądów i przekonań”.

Zdaniem białoruskiego literaturoznawcy upolitycznienie i nadmierna ideologizacja poezji odbija się negatywnie na jej poziomie artystycznym:

Нярэдка вершаваныя тэксты ператвараюцца ў павярхоўную газетчыну, фактаграфічна-апісальныя строфы, пазбаўленыя напалу пачуццяў, яркай вобразнасці і аргументацыі. Выкарыстанне паэзіі з уталітарна-практычнымі мэтамі вядзе да зніжэння яе мастацка-эстэтычнага статусу¹⁴ (Bel'ski 2014: 67–68).

I rzeczywiście, począwszy od okresu *pierestrojki* Gorbaczowa w drugiej połowie lat 80., a szczególnie w latach 90. XX wieku, na fali odrodzenia narodowego zaczęto publikować setki utworów poetyckich poświęconych herbowi Pogoń, biało-czerwono-białej fladze i ochronie języka białoruskiego, a także wyrażających protest przeciwko integracji politycznej z Rosją. Autorami tych publicystyczno-patriotycznych wierszy byli w większości przedstawiciele starszych pokoleń pisarzy (filologicznego i częściowo komsomolskiego), którzy wkraczali do literatury już w czasach radzieckich, od lat 50. po pierwszą połowę 80. Przed *pierestrojką* niektórzy z nich z podobnym zaangażowaniem gloryfikowali rewolucję październikową, postać Lenina, zwycięstwo narodu radzieckiego w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej i potężne komsomolskie budowy Breżniewa.

Z drugiej strony upolitycznieniu współczesnej poezji białoruskiej, jej odwoływaniu się do wojowniczych i odrodzeniowych tradycji literatury białoruskiej początku XX wieku sprzyjała antynarodowa, prorosyjska polityka prezydenta Aleksandra Łukaszenki oraz ciągle zaniedbywanie języka i kultury białoruskiej w społeczeństwie i w państwie. W rezultacie twórczość poetycka przekształciła się w ideologiczną (dla wielu starszych autorów – jedyną możliwą) formę protestu przeciwko polityce władz, i tego rodzaju utwory masowo publikowano na łamach wydawnictw niezależnych, a nawet państwowych (przed reorganizacją państwowych gazet i czasopism literackich i artystycznych w scentralizowany holding pod kontrolą władz oraz przed wymianą wszystkich dotychczasowych redaktorów w 2002 roku).

W antologii *Wiersz dla Svasbody* można znaleźć dziesiątki świetnych artystycznie utworów poetyckich – np. wiersze *Генік вярнуўся з апраметнай Пачеі...* (*Henik wrócił z piekiel Rosji...*) Danuty Biczela, *Пара ўжо схадзіць на*

14 „Teksty poetyckie często przeradzają się w powierzchowną żurnalistykę, w strofy faktograficzno-opisowe, pozbawione głębszych uczuć, barwnej obrazowości i argumentacji. Wykorzystywanie poezji do celów utylitarnych i praktycznych prowadzi do obniżenia jej statusu artystycznego i estetycznego”.

пэнтген... (*Pora już iść na przeświecenie...*) Leanida Hałubowicza, *Пенаты* (*Penaty*) Aleha Minkina, *Пудзіла, пудзіла, што ты варыцееш?* (*Strachu na wróble, strachu, czego pilnujesz?*) Jurasia Paciupy i in., jednak trzeba przyznać, że w zbiorze dominuje żurnalistyka poetycka w gorszym lub lepszym wydaniu. W ramach przykładu przytoczmy te lepsze próbki – fragmenty wierszy trzech czołowych poetów pokolenia filologicznego: Niła Hilewicza, Hienadzia Buraukina i Anatola Wiarcinskiego. Wszyscy oni zrobili wiele dla białoruskiej literatury, języka i kultury, zyskali zasłużony autorytet wśród kolegów i czytelników oraz bardzo odpowiedzialnie podeszli do prośby redakcji Radia Svaboda, żeby odczytać na antenie swój *wiersz dla Svabody*, kierując go do białoruskiej młodzieży jako apel i testament polityczny.

Z wiersza Niła Hilewicza *Новы век...* (*Nowy wiek...*):

[...]

Помні:

Волю ў змаганьні бяруць,

А ня просяць,

Ня кленчаць,

Ня моляць.

Толькі ты

Зьберажэш Беларусь!

Толькі ты,

Беларуская моладзь! [...]¹⁵

(Aksak, red. 2002: 38–39).

Z wiersza Hienadzia Buraukina *Мне бачыцца ў сёньняшняй здраднай імжы...* (*Widzę z dzisiejszej zdradliwej mżawki...*):

15 „Pamiętaj:

Wolność zdobywa się w walce,

A nie prosi o nią,

Nie żebrze,

Nie błaga.

Tylko ty

Ocalisz Białoruś!

Tylko ty,

Białoruska młodzieży!”

[...]
 Ідзі, беларус!
 Ня сьцішвай змагарнай хады!
 На нівах,
 Дзе ўсё здратавала брыда,
 Рупліва зьбірай камяні
 І тых,
 Хто сьвятую Радзіму прадаў,
 На векі вякоў пракляні!¹⁶

(Aksak, red. 2002: 392).

Z wiersza Anatola Wiarcinskiego *Вялікія думкі...* (*Wielkie myśli...*):

[...]
 І – мы выходзім.
 І – мы ідзём.
 Сталы і юны, белы і русы,
 бацька з сынам, маці зь дзіцём,
 адзін з адным...
 Ідуць беларусы!¹⁷

(Aksak, red. 2002: 316).

Te podniosłe, emocjonalne wersy rzeczywiście przypominają „zawołanie czy wręcz hasło, jak w wojsku, bojowników o odrodzenie Ojczyzny” (kwintesencja „wiersza dla Svabody” według Leanida Hałubowicza), a także zdają się

16 „Ідз, Бялорусіне!
 Не затрымай ся ў бойowym marszu!
 На polach,
 Gdzie dzicz wszystko stratowała,
 Pilnie zbieraj kamienie,
 I tych,
 Którzy sprzedali świętą Ojczyznę,
 Przeklnij na wieki wieków!”

17 „І – wychodzimy.
 І – idziemy.
 Stary i młody, blondyn i rudy,
 Ojciec z synem, matka z dzieckiem,
 Jeden z drugim...
 Idą Białorusini!”

napisane na początku XX wieku, w czasach, kiedy wychodziła gazeta odrodzenia narodowego „Nasza Niwa”, i wyraźnie nawiązują do wierszy Janki Kupały *Молодзі (Młodzieży)*, *А хто там ідзе?... (A kto tam idzie?)* i *Пагоня (Pogoń)* Maksima Bahdanowicza.

Równolegle z tendencją do upolitycznienia i ideologizacji poezji (a właściwie przekształcania jej w wersyfikowaną publicystykę) w antologii *Wiersz dla Svabody* odzwierciedlała się również inna, przeciwna tendencja, charakterystyczna dla białoruskiej literatury od drugiej połowy lat 80. XX wieku: odideologizowanie tekstu, nasycenie go postmodernistyczną ironią, przekształcenie w performance. Według Hanny Kislicyny, autorki monografii *Nowa sytuacja literacka: zmiana paradygmatu kulturowego*, dążenie to najwyraźniej ujawniło się w twórczości przedstawicieli nieformalnych grup „Tutejsi”, „Towarzystwo Wolnych Literatów” i „Bum-Bam-Lit” (Kislicyna 2006: 43–122).

Na tle patriotyczno-publicystycznej, bojowej poezji, która wyraźnie zdominowała projekt *Wiersz dla Svabody*, lakoniczny wierszyk Adama Hlobusa *Нарэшце маю свабодны вечар... (Wreszcie mam wolny wieczór...)* brzmi jak artystyczna prowokacja i apoteoza bezideowości:

* * *

Нарэшце маю свабодны вечар.
Усходзіць поўня над небакраем.
У ціхім парку, ля сьветлай рэчкі
З бутэлькай віскі
Адпачываю¹⁸.

(Aksak, red. 2002: 61).

Melancholijny, kontemplacyjny i łagodny tekst jednego z liderów ugrupowania „Tutejsi” nawiązuje do poetyki japońskich haiku i tanki, a jego rytm odbija echo ostatniego wiersza Maksima Bahdanowicza *Ў краіне светлай дзе я ўміраю (W kraju światła, w którym umieram)*: Bahdanowicz w białym domu nad błękitną zatoką trzymał w rękach swoją książkę, Hlobus w cichym parku nad jasną rzeką – butelkę whiskey. Autor wiersza wyraźnie przedkłada wewnętrzną wolność i harmonię nad problemy polityczne i państwowe – inaczej

18 „Wreszcie mam wolny wieczór.
Nad horyzontem wschodzi księżyc w pełni.
W cichym parku, nad jasną rzeką,
Z butelką whiskey
Odpoczywam sobie”.

nie czytałby swojego wiersza na antenie Radia Svaboda i nie publikował go w antologii *Wiersz dla Svabody* (warto zwrócić uwagę, że tekst Adama Hlobusa znalazł się także w anglojęzycznej antologii Very Rich).

W wierszach przedstawicieli młodego pokolenia białoruskich poetów patos publicystyczno-patriotyczny jest zwykle nieobecny, nawet w utworach poruszających temat tak wzniosły i ważny jak wolność. Po pierwsze, taki patos wydaje się nie na miejscu w poezji powstałej w epoce postmodernizmu, z jej sceptycyzmem zarówno wobec tradycji literackiej, jak i rzeczywistości. Po drugie, ewidentne nadużywanie publicystyki poetyckiej w Radiu Svaboda podczas realizacji projektu *Wiersz dla Svabody* znużyło słuchaczy i spowodowało młodych nonkonformistycznych twórców do napisania tekstów w innej tonacji, z bardziej przyziemnym, prozaicznym, banalnym, wręcz ironicznym spojrzeniem na problem wolności w życiu człowieka. Typowym przykładem takiego tekstu jest wiersz Maryi Szody *Шлях да зор шукала дарма я...* (*Próżno szukałam drogi do gwiazd...*), który został wyemitowany w grudniu, na krótko przed zakończeniem projektu:

* * *

Шлях да зор шукала дарма я.
Вечны лёс Бабілёнскае вежы.
Нехта верш на свабоду мае.
Я ня маю свабоды на вершы.
Не свабоду пая, турботы.
Адлятаюць у вырай сны.
Месяц сьнежань, дражныя боты.
І чаканьне новай вясны¹⁹.

(Aksak, red. 2002: 438)

Rezygnacja z patriotycznego patosu, z dziennikarskiej manieri wyrażania poglądów politycznych w dziele sztuki, pozwalała autorom bardziej

19 „Próżno szukałam drogi do gwiazd.
Odwieczny los wieży Babel.
Ktoś ma wiersz dla wolności.
Ja nie mam wolności dla wierszy.
Nie wolność opiewam, ale zmartwienia.
Sny odlatują do ciepłych krajów.
Grudzień, znoszone buty.
I czekanie na nową wiosnę”.

wielowymiarowo odzwierciedlać w tekstach wewnętrznie sprzeczną rzeczywistość, z ironią traktować poważne problemy społeczne i indywidualne, dotyczące jednostkowej egzystencji człowieka, a także nasycać tekst znaczeniami, wymagającymi niejednoznacznej interpretacji ze strony czytelnika i krytyków literackich. Na przykład w wierszu Arcioma Kawaleuskiego *На вулицях хлопцы шукалі свабоды...* (*Na ulicach chłopcy szukali wolności...*) wolność nie jest gloryfikowana ani sakralizowana, jak w większości tekstów zamieszczonych w antologii, ale ukazana jako przedmiot konsumpcji – konsumpcji surogatu, symulakru zamiast prawdziwej wolności:

* * *

На вуліцах хлопцы шукалі свабоду,
Як бабкі шукаюць бутэльні ў смецці
На плошчы зь вядомай назвай Свабода²⁰,
Шукалі, блукалі па сьвеце, як дзеці.
Свабоду, як штучную танную каву,
Мы спажываем з ахвотай штодня,
З прысмакам прыкра-салёным, крывавым...
Іншага, мусіць, чакаем дарма²¹.

(Aksak, red. 2002: 438)

O ile w wierszach starszych poetów, zarówno profesjonalistów, jak i amatorów, wolność jednoznacznie kojarzy się z niepodległością Białorusi, z wyzwoleniem spod politycznej dyktatury Łukaszenki, to w tekstach młodszych twórców zarówno białoruskich, jak i z demokratycznych krajów Europy, częściej pojawiają się kwestie wolności jednostki, odpowiedzialności za wolność i stan wolności duchowej w społeczeństwie postindustrialnym. Prawdopodobnie, gdyby Białoruś nadal rozwijała się w kierunku demokratycznym, tendencja ta przejawiałaby się coraz wyraźniej i wkrótce pojęcie wolności we współczesnej

20 Plac Wolności w centrum Mińska.

21 „Na ulicach chłopcy szukali wolności,
Jak baby szukają butelek w śmieciach.
Na placu znanym pod mianem Wolności,
Szukali, tułali się po świecie jak dzieci.
Wolność, jak sztuczną tanią kawę,
Chętnie spożywamy codziennie,
Ma nieprzyjemnie słony, krwawy smak...
Chyba na próżno czekamy na coś innego”.

poezji białoruskiej niewiele różniłoby się od ujęcia tego zagadnienia w poezji polskiej czy litewskiej.

5. *Post factum*: dwadzieścia lat później

Niestety, dalszy bieg historii (m.in. fala represji politycznych po protestach społecznych przeciwko sfałszowaniu wyborów prezydenckich w sierpniu 2020 roku) cofnął Białoruś o kilkadziesiąt lat w życiu politycznym, gospodarczym i kulturalnym. Władze zlikwidowały setki organizacji społecznych, w tym Związek Pisarzy Białoruskich, białoruski oddział PEN-Clubu czy Towarzystwo Języka Białoruskiego. Radio Svaboda zostało uznane przez władze za medium ekstremistyczne, za współpracę z którym grozi kara pozbawienia wolności; redakcja Radia Svobody w Mińsku została zamknięta, a pracownicy, w tym Walancina Aksak, musieli wyjechać za granicę. Realizacja projektu takiego jak *Wiersz dla Svobody* w obecnych realiach politycznych Białorusi byłaby już po prostu niemożliwa.

Protesty polityczne 2020 roku przyniosły rozkwit poezji obywatelskiej i patriotycznej, publikowanej w niezależnych wydawnictwach i w Internecie (zob. Rusecka 2021: 225–243). Fala represji i aresztowań, która rozpoczęła się w roku 2020 i trwa do dziś, zrodziła fenomen poezji więziennej – wierszy pisanych za kratami i zebranych w antologii *Wiersze zza krat*, opracowanej przez Centrum Praw Człowieka „Wiasna” (*Veršy z-za krataŭ* 2022). Niewątpliwie motyw wolności jest tematem przewodnim tego wyjątkowego zbioru, a wymiar kary w postaci pozbawienia tej wolności (od dwóch do osiemnastu lat!) to najważniejsza informacja w notach biograficznych trzydziestu więzionych autorów: polityków, dziennikarzy i poetów. I o ile projekt *Wiersz dla Svobody* budził optymizm i nadzieję na lepszą przyszłość, o tyle *Wiersze zza krat* są poetyckim świadectwem ciemnej, tragicznej karty w dziejach Białorusi.

| Bibliografia

- Aksak Valancina, red. (2002), *Verš na svabodu*, Radyë Svabodnaâ Ęŭropa/Radyë Svaboda.
- Bel'ski Ales' (2000), *Sučasnaâ litaratura Belarusi*, Aversëv, Mińsk.
- Bel'ski Ales' (2003), *Paëziâ*, w: *Gistoryâ belaruskaj litaratury xx stagoddzâ*, t. 4, cz. 2, red. Uladzimir Gniamëdaŭ, Scâpan Laŭšuk, Belarускаâ navuka, Mińsk, s. 39–87.
- Bel'ski Ales' (2014), *Paëziâ*, w: *Gistoryâ belaruskaj litaratury xx stagoddzâ*, t. 4, cz. 3, red. Uladzimir Gniamëdaŭ, Scâpan Laŭšuk, Belarускаâ navuka, Mińsk, s. 36–87.

- Kavalëŭ Sârgej (2020), „*Tèatr adnago paèta*”. *Paètyčnyâ manalogi Anatolâ Sysa*, „*Slavia Orientalis*”, t. 69, nr 3, s. 515–529. <https://doi.org/10.24425/slo.2020.134733>.
- Kavalëŭ Sârgej (2023), *Apostal nonkanfarmizmu: dysidèncki peryâd tvorčasci Z’niča (Alega Bembelâ)*, „*Slavia Orientalis*”, nr 1, s. 75–90. <https://doi.org/10.24425/slo.2023.145198>.
- Kislicyna Ganna (2006), *Novaâ litaraturnaâ situacyâ: zmena kul’turnaj para-dygy*, Wydavec Logvinaŭ, Mińsk.
- Kislicyna Ganna (2015), *Kul’turny gradyent. Ĭdèi, manifesty, kirunki belaruskaj litaratury na mâžy XX–XXI stagoddžâŭ*, Prava i èkanomika, Mińsk.
- Makmilin Arnol’d (2016), *Run’. Maladyâ belaruskîâ paèty pačatku XXI stagoddžâ*, Knìgazbor, Mińsk.
- Mal’dzis Adam i in., red. (1993), *Antalogiâ belaruskaj paèziì*, t. 1–3, Mastackaâ litaratura, Mińsk.
- Rich Vera, przeł. (2004), *Poems on Liberty: Reflections for Belarus*, Radio Free Europe/Radio.
- Ruseckaâ Natallâ (2021), *#EVALûcyâ belaruskaj pratèstnaj paèziì*, „*Studia Białoru-tenistyczne*”, t. 15, s. 225–243. <https://doi.org/10.17951/sb.2021.15.225-243>.
- Savik Lidia i in., red. (2008), *Rasstralânaâ litaratura. Tvory belaruskich pis’men-nikaŭ, zagublenyh karnymi organami bal’savickaj ulady*, Knìgazbor, Mińsk.
- Sys Anatol’ (1989), *Pan les. Veršy*, Mastackaâ litaratura, Mińsk.
- Verš na svabodu. Aglâd daslanyh tvoraŭ* (2021), <https://tinyurl.com/4tcwu7f5> [dostęp: 10.08.2023].
- Verš na svabodu* (2022), <https://tinyurl.com/3m6ay9h3> [dostęp: 05.08.2023].
- Veršy z-za krataŭ* (2022), <https://viersy.online/> [dostęp: 12.08.2023].

| Abstract

SIERGIEJ KOWALOW

The Concept of Freedom in Contemporary Belarusian Poetry: Based on the Project “Radio Svabody” *Верш на свабоду* (Poem for Freedom)

The article is devoted to the reflection of the theme of freedom in contemporary Belarusian poetry based on the material of the unique project “Radio Svaboda” *Poem for Freedom*. Every day during 2001, a new author’s “poem for freedom” was broadcast on Radio Svaboda, and in 2002, all 365 poems were published as a separate book. The anthology *Poem for Freedom* reflects the collective perception of freedom in Belarusian society at the beginning of the new millennium. If in the poems of

older poets, both professional writers and amateurs, freedom is unequivocally associated with the state independence of Belarus from Russia, with the liberation of Belarusian society from the political dictatorship of Alexander Lukashenko, then in the texts of younger Belarusian poets, as well as in the work of their peers from democratic countries Europe, the problems of individual freedom, responsibility for freedom in the post-industrial society are more clearly raised. At the same time, the anthology *Poem for Freedom* reflects important trends in the development of Belarusian poetry in the late 20th and early 21st centuries: 1) politicization and ideologising of poetry, turning it into poetic journalism (in the works of older authors), 2) de-ideologizing the artistic text, saturating it with postmodern irony, transforming text in performance (in the works of younger authors).

Keywords: modern Belarusian poetry, the concept of freedom, state independence, individual freedom, poetic generation.

| Bio

Siergiej Kowalow – profesor, doktor habilitowany, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zainteresowania naukowe: literatura Wielkiego Księstwa Litewskiego, współczesna literatura białoruska, współczesny dramat słowiański. Najważniejsze publikacje: *Станаўленне польскамоўнай паэзіі ў полілінгвістычнай літаратуры Беларусі эпохі Рэнесансу*, Мінск: БДУ, 2002 (*Stanaŭlenne pol'skamoŭnaj paëzii ŭ polilingvistyčnaj litaratury Belarusi èpohi Rènesansu*, Minsk: BDU, 2002); *Шматмоўная паэзія Вялікага Княства Літоўскага эпохі Рэнесансу*, Мінск: Кнігазбор, 2010 (*Šmatmoŭnaâ paëziâ Vâlikaga Knâstva Litoŭskaga èpohi Rènesansu*, Minsk: Knìgazbor, 2010); *Літаратура Вялікага Княства Літоўскага пачатку XVI–XVII стст.: феномен памежжа*, Мінск: Кнігазбор, 2011 (*Litatura Vâlikaga Knâstva Litoŭskaga pačatki XVI–XVII stst.: fenomen pamežža*, Minsk: Knìgazbor, 2011); *Пачвара ў рэліктавым лесе. Літаратура. Тэатр. Крытыка*, Мінск: Галіяфы, 2013 (*Pačvara ŭ rëliktavym lese. Litaratura. Tèatr. Krytyka*, Minsk: Galiâfy, 2013).

E-mail: siergiej.kowalow@mail.umcs.pl

ORCID: 0000-0003-1717-9070